

Memlûk Sultanlarının Köle Kimlikleri ve Bunun Memlûk Diplomasisine Yansıması

Nihal Gezen¹

Özet

İnsanın köleleştirilmesi, mevcut tüm tarihi toplum ve kültürlerde varlık göstermiştir. Türk dilinde köle ismini ifade eden farklı kelimeler mevcuttur. Bunlar, kul, bende, halayık, esir ve kadın köleler için cariye ve odalık kelimeleridir. Bunlarla beraber çeşitli milletlerde de köle kelimesini karşılayan farklı isimler görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Memlûklerin köle geçmişinin/kimliğinin onların diplomalarına nasıl yansıdığını ve bunun nedenlerini ortaya koymaktır. Konunun bağlamında devletin tarihine bir bütün olarak bakıldığı zaman, Memlûklerin köle geçmişlerinin Sultan Baybars döneminden az evvel, onun döneminde ve biraz daha ileri bir tarihte, İlhanlılar ile Ermeniler arasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıdığını görmekteyiz. Memlûk Sultanları, hiç şüphesiz Sultan olmadan evvel memlûk (köle) idiler. Ancak efendisi tarafından azat edilen bir köle artık köle sayılmaz. Köle kimliğinden sıyrılmayan kimse de Sultan olamaz. Nitekim iktidarın sahibi hiçbir Sultan, tahta köle olarak oturmamıştır. Bizim konumuzu oluşturan Memlûklerin asıllarının adı, teknik açıdan köle manasına gelse de esasında esir veya aşağı seviyede bir anlamdan ziyade güç ve üstünlük manasında bir anlam ile tarih içerisinde yerini almıştır. Konuyu ele aldığımız zaman aralığı; Memlûklerin Mısır'da ve Suriye'de Eyyûbilerin nüfuzlarına son verdikleri ve devletlerinin temellerini sağlam bir şekilde oturtmaya başladıkları dönemdir. Orta Çağ'da bu zamanlarda memlûk sistemi, yaygın olarak kullanılmaktaydı. Öyle ki bugünün kölesi yarının sultanı anlayışı mevcuttu. Memlûkler, geçmişte köle olmaları sebebiyle hiçbir zaman utanç duymamışlardır. Nitekim onlar, kendilerini güçleri ve maharetleriyle ortaya koyup, bu yolla üst düzey görevlerde yer alabilmeyi, asil bir soydan gelerek elde etmiş olmaktan daha geçerli bulmuşlardır. Öyle ki Memlûklerde, köle kimliğine sahip olmayanlar istisnası olmakla beraber ne üst düzeyde bir görevli ne de sultan olabilirdi. Memlûklerin aksine Moğollar ise, soya, soyluluğa fazlasıyla önem vermekteydi.

1 Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN, Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü, nhlgnz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3075-2532>

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Memlûklerin köle geçmişinin/kimliğinin onların diplomasilerine nasıl yansıdığını ve bunun nedenlerini ortaya koymaktır. Konunun bağlamında devletin tarihine bir bütün olarak bakıldığı zaman, Memlûklerin köle geçmişlerinin Sultan Baybars döneminden az evvel, onun döneminde ve biraz daha ileri bir tarihte, İlhanlılar (İran Moğolları) ile Ermeniler arasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıdığını görmekteyiz.

İlk olarak “köle”² ve “sultan” kelimelerinin anlam bakımından birbirlerine zıt kelimeler olduğunu ifade etmemiz gerekir. Memlûk Sultanları, hiç şüphesiz Sultan olmadan evvel memlûk (köle) idiler. Ancak efendisi tarafından azat edilen bir köle artık köle sayılmaz³. Köle kimliğinden sıyrılmayan kimse de Sultan olamaz. Nitekim iktidarın sahibi hiçbir Sultan, tahta köle olarak oturmamıştır (Ahmet, 1975:19, 20). Dolayısıyla diğer birçok sebeple beraber Memlûklere salt köle gözüyle değil, birer asker hüviyetiyle yaklaşılmalıdır.

Memlûk (ç.memlûkun, memâlîk) kelimesinin sözlük anlamı, köle demek olup bu kelime Arapça me-le-ke fiil kökünden türemiş bir ism-i meful’dur. Bununla beraber memlûk kelimesi, İslam tarihinde zaman içerisinde ıstılâhî bir mana kazanmıştır. Kazandığı bu yeni anlamı ile memlûk kelimesi, “harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insan” manasına gelmiştir. Akabinde memlûk kelimesi artık “münhasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususi, içtimai ve hukuki bir statüye sahip asker” anlamında kullanılmıştır. Bu Memlûklerin kurmuş oldukları devlete de Memlûk Devleti (Devletu’l-Memâlîk) ismi verilmiştir (Abâdî, 1982:9; Koprıman, 2002:166; Mutçalı, 2019:874). Bizim konumuzu oluşturan Memlûklerin asıllarının adı, teknik açıdan köle manasına gelse de esasında esir veya aşağı seviyede bir anlamdan ziyade güç ve üstünlük manasında bir anlam ile tarih içerisinde yerini almıştır (Lewis, 1992:101).

2 Köleliğin tarihi çok eskilere dayanmaktadır (Aydın-Hamîdullah, 2002:237). Köle olmak veyahut insanlar tarafından köleleştirilmek, evrensel bir olgudur. Bu durum, belirli bir kültüre özgü olmayıp, paylaşılan belli bir sosyal değerler sisteminden de kaynaklanmamaktaydı. Yani insanın köleleştirilmesi, mevcut tüm tarihi toplum ve kültürlerde varlık göstermiştir. İnsan, doğasında olan bir sebeple varlık gösteren kölelikten kurtulmak için de büyük dönüşümler geçirmiştir (Toledano, 2010:1; Hatalmış, 2012:31-40; Lewis, 2006:11, 12). Türk dilinde köle ismini ifade eden farklı kelimeler de mevcuttur. Bunlar, kul, bende, halayık, esir ve kadın köleler için cariye ve odalık kelimeleridir. Bunlarla beraber çeşitli milletlerde de köle kelimesini karşılayan farklı isimler görülmektedir (Aydın-Hamîdullah, 2002:237).

3 Tıbbakta eğitim gören köleler, öğrenimlerini tamamladıktan sonra, azat edilerek resmi olarak askeri görevlerde hizmet etmeye başlarlardı. Azat edilen bu köleler ve yeniden satın alınıp azat edilen küttabiyeler, askeri eğitimi tamamladıklarına dair bir diploma alırlardı. Buna itâka adı verilmeyle birlikte bu diplomalar, onlara bir tören ile verilmekteydi (Kızıltoprak, 2002:630).

Orta Çağ'da memlûk (köle) kelimesinin kazanmış olduğu bu yeni anlamıyla beraber, herkes için Memlûk olma, dolayısıyla tıbâklarda eğitim görme fırsatı bulunmamaktaydı. Yani Memlûk olabilmek için belli başlı kriterlerin sağlanması gerekmektedir. Bu kriterlerin en önemlileri ise; Müslüman olmamak, Memlûk Devleti dışında doğmuş olmak, bilhassa Kıpçak bozkırlarında ve Kafkaslarda doğmuş olmak ve son olarak küçük yaşlarda satın alınmış olmaktır (Ayalon, 1989:235; Takkuş, 2015:15,16).

Memlûk sınıfının oluşumunun sağlanması bakımından önem arz eden bu kriterler, öncelikle zamanın İslam kurallarına uygun olan kölelik statüsüdür. Bu bakımdan beyaz ırktan olmak memlûk olabilmek için önemli bir ölçüttü. Dolayısıyla beyaz ırkın dışında kalan, Etiyopyalı, Batı Afrikalı, Hintli gibi renkte olan insanları ve hadımları, memlûk olarak görmemek gerekir. Bunları daha çok Memlûklerin hizmetinde bulunan yan unsur olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu cümleden, Orta Çağ boyunca orduda asker olarak hizmet veren Memlûkleri, ev işlerinde ve üretim faaliyetlerinde çalıştırılan kölelerden ayrı tutmak gerektiğini söylememiz gerekir (Abâdî, 1982:11-16; Kızıltoprak, 2002:610).

Orta Çağ'da Mısır, Suriye, İran ve Irak gibi ülkelere köleler tedarik edilmekteydi. Bunun iki şekilde sağlandığı bilinmektedir. İlki, Türkmenler tarafından savaş veya akınlarda elde edilen, kadın veya erkek tutsakların belirttiğimiz ülkelere satılmaları şeklinde. İkincisi ise; başta Türk milletinden olmak üzere çeşitli milletlere mensup tüccarlar vasıtasıyla, Karadeniz'in kuzey doğusu ile doğusunda yer alan Rus, Kıpçak, Çerkes vs. asıllı erkek ve kadın kölelerin, Anadolu'ya getirilerek komşu ülkelerin Müslüman tacirlerine satılmaları şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Memlûk Devleti, kölelerini çoğunlukla köle ticareti yoluyla temin etmiştir (Kızıltoprak, 2002:619). Anadolu'da bilhassa Sivas ve Yabanlu Pazarı'nda⁴ çok sayıda köle ticareti yapılmaktaydı (Sümer, 1985:9).

Genel olarak bilindiği üzere, Sivas ve Yabanlu Pazarı'nda satılan ve çoğunluğunu Kıpçak asıllıların oluşturduğu söz konusu köleler, Abbasiler ve diğer devletlerde olduğu gibi Eyyûbilerin de hassa askeri ve 1250 yılında ise, Mısır'da tarihçilerin "ed-Devletu't-Türkiyye" diye adlandırdıkları Memlûk Devletini kurmuşlardır (İbn Tağrıberdî, 1983:3,4; İbnü'd-Devâdârî, 1971:12; İbn İyâs, c.I, 1960:74; Baybars el-Mansurî, 1998:1; Sümer, 1985:17,18). Memlûklerin, asker olarak kendilerini kanıtlamaları ve askeri

4 Yabanlu Pazarı', Anadolu'da her yıl baharın ilk zamanlarında, kırk gün sürecek şekilde kurulan bir pazardır. Bu pazara, uzak yerlerden insanlar gelmekteydi. Bu insanlar arasından bilhassa tacirler, bu pazara katılmak için büyük gayret gösterirlerdi. Bu pazarda, Türk ve Rum köleleri de bulunmaktaydı Sümer, 1985:14, 15.

alanlarda göstermiş oldukları başarılı faaliyetleri onların diğer devletlerden farklı olarak öne çıkmalarını bir bakıma meşhur ve ün sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu durum ayrıca onların toplumsal açıdan da farklı olmalarına yol açmıştır.

Bir memlûk, devlet hizmetinde sahip olduklarını (rütbe vs.) ne çocuklarına ne de bir diğer üst sınıfa mensup bir emire devretme yetkisine sahip değildi. Bu cümleden Memlûklerin tek nesilli bir soyluluğa sahip olduğunu söylememiz gerekir. Memlûklerin asil olup çocuklarının ise sıradan insanlardan sayıldığı bu tek nesillik asalet, varislere intikali olmayan bir soyluluktadır (Kızıltoprak, 2002:626,627; Huzen, 2010:3,5). Bu durum muhtemelen sadece Memlûklere özgüydü (Yosef, 2012:55). Bununla beraber Türk-İslam toplumlarında, iktidar için hükümdarın/sultanın soylu bir aileye mensup olması önemli olsa da soyluluk ile kazanılan bu iktidarın diğer başka özelliklerle beraber iyi bir askeri yetenek ve siyasi başarıyla sürdürülmesi son derece önem arz etmekteydi.

Memlûk Devleti'nin tarihi olarak en önemli özelliklerinden birisi, XIII. Yüzyılda durdurulamaz, yenilemez addedilen Moğolları, durdurmaları ve yenmeleri olmuştur (Sümer, 1985:17,18; Ibnu'd-Devâdârî, 1971:12; İbn İyâs, c.I, 1960:74). Bu cümleden ileri tarihlerde bilhassa Baybars'ın saltanatı zamanında, Abbasi Halifeliğinin Mısır'da yeniden ihya edilmesiyle⁵ birlikte Memlûklerin, Müslümanları ve Müslümanların yerleşim yerleri olan şehir ve ülkeleri koruma misyonunu üstlendiklerini söyleyebiliriz. Memlûkler üstlenmiş oldukları bu misyonla diğer İslam devletleri üzerinde prestij sahibi oldukları gibi aynı zamanda, kendilerinden her bakımdan farklı olan yönettikleri Mısır halkı üzerinde de etkili olmayı başarıp, meşru açıdan kendilerine dini ve siyasi bağlamda iyi bir dayanak elde etmişlerdir.

Mısır ve Suriye üzerinde hâkimiyet kuran Memlûk Devleti, önemli bölgeleri içine alan bir coğrafyada bulunması sebebiyle siyasi, iktisadi ve dini açılardan, büyük ölçüde stratejik bir öneme sahipti. Dolayısıyla Memlûklerin sadece kendileriyle sınır olan devletlerle değil doğrudan sınır komşusu olmasa da bir şekilde bağlantılı olduğu devletler ile çeşitli sebeplerle münasebetler ve dolayısıyla diplomatik ilişkiler kurması kaçınılmaz olmuştur

5 Hilafetin Mısır'a geçmesi ile beraber on bir Halife'ye biat edilmiştir. Bunlardan ilkinin biat merasimi, Sultan Baybars'ın saltanatı zamanında 1261 yılında, halifenin ayrıntılı bir şekilde nesebi doğrulandıktan sonra gerçekleşmiştir. Bu ilk halifenin adı, Ebu'l Kasım Ahmed b. ez-Zâhir Billâh olup, halk arasında ona ez-Zerâbinî derlerdi. Sultan Baybars bu halifeye biat ettikten sonra aynı şekilde devletin naiplerine de halifeye biat etmeleri hususunda mektuplar gönderip onların da biatını almıştır. Baybars, hutbelerde ilk olarak halifenin ardından kendi adının geçmesini emretmiştir. Akabinde Sultan Baybars onu, Irak'ı Moğollardan kurtarması için Bağdat'a göndermiştir el-Kalkaşendî, 2019:233, 234; İbn Abdüzzâhir,1986:140, 141.

(Ayaz, 2016:76). Memlûk Devleti'nin ve o zamanlarda varlık gösteren diğer devletlerin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi sebeplere (konjonktüre) bağlı olarak bu ilişkilerin olumlu veya olumsuz yönde seyrettiği bilinmektedir.

Mısır'da Memlûkler, sahip olduğu konumu itibariyle hem Müslüman hem de Müslüman olmayan devletler ile siyasi, askeri, ticari ve dini münasebetlerde bulunmuşlar ve bu sebepten, bu devlette sık bir şekilde elçi teatisi gerçekleşmiştir. Ayrıca burada Memlûkler ile Moğol İlhanlılar arasında gerçekleştirilen elçi teatislerinde karşılıklı olarak her iki devletin saraylarında elçilere çokta iyi muamele edilmediği bilinmektedir (İpşirli, 1995:8). Memlûk-Moğol (İlhanlı) devletleri arasında gerçekleştirilen diplomatik faaliyetler/metinler, bu iki devletin ilişkilerinin ve birbirlerine karşı güç mücadelelerinin tam olarak tespitini mümkün kılmamaktadır. Ancak bu iki devletin birbirlerine karşı güç göstergesi olarak elçilere hiç de iyi davranmadıklarını kolaylıkla ifade edebiliriz.

Memlûk Devleti'nin dış politikasında ve diplomasisinde⁶, devletin Haçlı ve Moğol saldırılarının hedef alındığı bir coğrafyada bulunması sebebiyle Müslüman olmayan ülkelere karşı sert bir politika izlendiği, Müslüman olan ülkelerle gerçekleştirilen politika da ise, Memlûklerin ağırlıklı olarak hâkim konumlarını onlara kabul ettirme yönünde bir diplomasi anlayışı sergiledikleri görülmektedir. Memlûk Devleti'nin coğrafi konumu itibariyle baktığımızda devletin kuruluş aşamasında, Suriye'nin önemli bir kısmında Eyyûbiler'in çeşitli kollarının hâkimiyet sürdüğü, sahil kısmında ve Antakya'da Haçlı Devletleri'nin ve daha kuzeyde Çukurova bölgesinde ise, Haçlıların büyük destekçileri olan Ermenilerin hâkim olduğu bilinmektedir (Baybars el-Mansurî, 1998:35-40, 47; Ayaz, 2016:76).

Memlûk Devleti'nin kuruluş yıllarında Moğollar, Irak'a girmiş ve Abbasi Devleti'ne son vererek yönlerini Suriye'ye çevirmişlerdi (Baybars el-Mansurî, 1998:35-40,47; Ayaz, 2016:76). Bu cümleden Memlûklerin kuruluş

6 Memlûklerde, diğer devletlerde de görüldüğü üzere, diplomatik faaliyetler sonucu meydana gelen yazışmaları ve anlaşmaları inceleyen bir diplomatik bilimi oluşmuştur. Nitekim hicri ilk asırlardan itibaren kâtipler ve diğer görevlilerin evrak ve defterleri nasıl tutmaları gerektiği hususu ile alakalı oldukça sistematik bir şekilde hazırlanmış el kitapları yazılmıştır. Bu kitaplar metodolojik açıdan incelediğinde diplomatik kitap hüviyetini taşımaktadır. Nitekim Kalkaşendî, *Subhu'l A'sa fi Snâ'ati'l İnşâ* adlı on dört ciltlik eserinde, diplomatik alanda kendi zamanına kadar gördüğü belli başlı çalışmaları yazmıştır. Yani o bu eseriyle, İslam diplomatik ansiklopedisini meydana getirmiştir. Bu eserde Kalkaşendî, divânü'l inşanın çalışma sistemi ve burada çalışanlar hakkında detaylı bir şekilde bilgi vermiştir. Memlûkler döneminde, Kalkaşendî'nin yanı sıra İbn Fazlullah, et Ta'rif bi'l Mustalahi's Şerîf, Halil b. Şahin ez-Zâhiri ise, *Zubdetu Keşfi'l Memâlik* adlı eserleriyle bu konu hakkında geniş bir malumat sunmuştur (Kütükoğlu, 1994:360.361). Araştırmacılar, diplomasi gereği olan bu çalışmalardan elde ettikleri yazışmalar neticesinde söz konusu devletlerin, birbirlerine karşı nasıl bir tutum içerisinde olduklarını görebilmektedir.

yıllarında dış politikalarında, Moğollarla olan mücadelelerin büyük ölçüde yer kapladığı bilinmektedir (Amitai, 2008:219; Holt, 1995:12). Memlûkler ile Moğollar arasındaki mücadeleler, Sultan Kutuz'un saltanatı zamanında Ayn Calut savaşıyla başlamıştır. Bu savaşın tarihi önemi oldukça mühimdir. Nitekim bu savaşla Moğollar, tarihlerinde ilk defa bir meydan muharebesinde yenilgiye uğraşmışlardır. Bununla beraber Moğollar ilk defa bu savaşta, disiplinli ve eğitilmiş bir orduyla karşılaşmışlardır. Adeta onların aldıkları eğitimleri ve cesaretleri karşısında şaşkına dönen Moğollar, bundan ileri tarihlerde Memlûklere karşı gerçekleştirdikleri askeri harekâtlarda başarısız olmuşlardır (Arslantaş, 2003:788).

Memlûkler Ayn Calut savaşıyla beraber, Suriye'yi hâkimiyetleri altına alarak, Suriye-Mısır toprak bütünlüğünü sağlamışlardır. Bu savaşın konumuz açısından bilhassa taşıdığı önem, bu savaşla beraber Memlûklerin, hâkimiyet sürdüğü o dönemde mevcut en büyük tehlike unsuru olan Moğolları yenebilen tek güçlü devlet olduklarını ispat etmeleri olmuştur. Moğollar açısından ise, büyük bir hezimet, dolayısıyla dış politikalarında ve diplomalarında bu savaşın yenilgisini telafi edebilmek maksadıyla buna ilaveten ileriki tarihler için önlerine çıkan bu devleti/tehdidi mağlup etmeleri gereken bir unsur olarak Memlûkler karşılarında durmaktaydı.

Baybars'tan önce Memlûk tahtında oturan Sultan Kutuz saltanatının ilk zamanlarında, Suriye'nin tamamı üzerinde hâkim değildi (Kanat, 2001:31). Memlûklerin köle geçmişleriyle tahkir edildikleri ilk zaman, bahsi geçen Ayn Calut savaşının olduğu tarihten az bir zaman öncesine tekabül etmektedir. Nitekim İlhanlı hükümdarı Hülagu, Şam'ı ele geçirip Mısır'a yöneldiği 1260 yılında, elçileriyle gönderdiği ve "Doğuda ve Batıda kralların kralından Büyük Hakan Allah'ın adıyla, Memlûk cinsinden/türünden olan Kutuz bilsin ki.." sözleriyle başlayan mektubunda, Kutuz'dan kendilerine itaat etmelerini, onların kendilerinden, kılıçlarından korkarak Mısır'a kaçıklarını ve Mısır'ın nimetlerinden faydalandıklarını, memlûk (köle) kökenli olduklarını vurgulayarak bildirmiştir (el-Makrizî, 1997:514). Sultan Kutuz ise, Memlûklere yönelik bu tehdit karşısında dik bir duruş sergilemiş, Hülagu'ya boyun eğmeyip, halkını ve askerlerini Moğollar ile gerçekleştirecek olan Ayn Calut savaşı için hazırlamaya başlamıştır (Abâdî, 1982:160; el-Makrizî, 1997:514-516).

Türk-İslam tarihinde Moğol tehlikesi ile ciddi manada mücadele eden bir diğer Memlûk Sultanı olan Baybars'ın, Kıpçak Türklerinden olduğu bilinmektedir. 1223 yılında doğan Baybars, esir olarak önce Sivas'a sonra Halep ve Dimaşk'a götürülmüş, Dimaşk'ta bir kuyumcuya satılıp sonrasında Emir Alaeddin Aytekin el-Bundukdarî tarafından satın alınıp onunla

birlikte Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de ise, el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb'un oluşturduğu Bahri Memlûklerine dâhil olmuştur. Bundan bir süre sonra, yetenekleri ve gücünü sergileme fırsatı bulmuş ve nitekim o, Sultan Necmeddin Eyyûb'un Sultanlığından ve karakterinden feyz alıp, ondan çok şey öğrenmiştir. Baybars öğrenmiş olduğu bu bilgileri sahip olduğu meziyetleriyle⁷ birleştirerek, askeri, siyasi ve sosyal meselelerde oldukça yüksek bir kavrayışa sahip olduğunu ispat etmiştir. Böylelikle o, Bahri Memlûklerinin önde gelen liderleri arasında yer almaya başlamıştır (İbn Tağrıberdî, 1983:203; Koprman, 1992:221; İbn Abdüzzâhir, 2021:23; Şeşen, 2016:14).

Baybars, 1250 yılında Sultan Turan Şah zamanında, Fransa Kralı IX. Louis'in yenilgiye uğrayıp esir edilmesinde önemli bir rol oynadı. Aynı zamanda Sultan Turan Şah'ın mensubu olduğu Bahri Memlûklerine karşı olumsuz bir tutum içerisinde olması sebebiyle mevcut sultanın katledilmesinde suikast düzenleyenlerin elebaşlarından biri oldu. Sultan Kutuz'un saltanatı zamanında ise, Kutuz'un Moğollara karşı sevk ettiği ordunun başında öncü kuvvetlerinin kumandanlığı görevini yerine getirip, 1260 yılında Ayn Calut'ta, Moğollar'ın büyük bir hezimete uğramalarında önemli bir rol üstlendi⁸ (el-Mekîn, t.y:49-55; Koprman, 1992:221). Öyle ki Baybars Moğolların hezimete uğradığı Ayn Calut zaferini tıpkı Sultan Kutuz gibi kendi şahsına bağladı (İbn Abdüzzâhir, 1986:68; Şeşen, 2016:25).

Kazanılan Ayn Calut savaşının akabinde Sultan Kutuz ile Baybars'ın zahiren ve mecburiyetten oluşan ilişkileri artık bozulmaya başladı. Baybars, Moğollara karşı kazanılan bu büyük zaferden sonra Sultan Kutuz'un kendisine daha önce söz verdiği üzere Halep naipliği görevini vermemesi, ayrıca Sultan Kutuz'un öncesinde, Bahri Memlûklerin önde gelen isimlerinden birisi olan Aktay'ın öldürülmesi hadisesinde yer almış olması sebebiyle Sultan Kutuz'a karşı kin beslemekteydi. Yani Baybars, artık iktidar için kendisine ihtiyaç duyduğu tüm gerekçeleri bir bakıma elde etmişti. Nitekim bunun sonucunda Baybars, Sultanın ortadan kaldırılması eylemine, kendisine sadık olan bir grupla beraber karar vermişti. Memlûk Devleti'nin büyük Sultanlarından kabul edilen Sultan Baybars, nihayetinde kendisinden önce saltanat süren Kutuz'un yaşamına dolayısıyla iktidarına son verdikten sonra, Sultanı öldüren kişi olması sebebiyle onun yerine Memlûk tahtına geçmiştir

7 Sultan Baybars'ın sahip olduğu karakter, ahlak ve faziletleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Abdüzzâhir, 2021:42-47.

8 Ayn Calut savaşı tarihin en kesin sonuçlu olan savaşlarından birisidir. Nitekim bu savaşta kazandıkları zaferle Memlûkler, Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar Yakınoğ'u'nun en güçlü devleti halini almışlardır Demirkent, 1997:228.

(el-Mekîn, t.y.:54,55; Yâfî, 1997:113,114; Baybars el-Mansurî, 1998:53-55; Koprman, 1992:221; Şeşen, 2016:25,26).

Baybars'ın saltanatı zamanında, Memlûk Devleti ve İslam dünyası bir yandan Haçlı saldırıları bir yandan da doğudan gelen, uğradığı her yerleşim yerini ve halkları kılıçtan geçiren Moğolların saldırıları sebebiyle, tarihinin en zor dönemlerinden geçmekteydi. Dolayısıyla Baybars'ın saltanatı zamanında, devletin en büyük dış düşmanları olarak Moğollar'ın (İlhanlılar'ın), Haçlıların ve bu ikisine bağlı olan Ermenilerin olduğunu ve Memlûkler için en büyük tehlike ise, bu üçünün birlikte hareket etme ihtimalinin her zaman mevcut olması durumuydu (Aktan, 1999:423). Yani Ermenilerle Irak'ı ele geçiren Moğollar ve Suriye sahillerini ellerinde tutan Haçlılar, Memlûkler için üst düzeyde tehlike arz etmekteydi (Holt, 1995:12,13). Akdeniz kıyılarını kendi sınırları yapmak isteyen Moğollar, bunun için Suriye'de bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Sultan Baybars, bu iki devlet ile aynı anda mücadele verip, diplomasisini bu kritik vaziyete göre düzenlemek durumunda kalmıştır (Kanat, 2001:32). Bu duruma Moğolların cephesinden bakacak olursak, önce Hülagu'nun ardından oğlu Abaka'nın, Memlûklere karşı siyasi, dini vs. sebepler ile düşmanca tavırlar içerisinde oldukları, besledikleri bu düşmanlık için de Avrupalılarla müttefik olmak için teşebbüslerde buldukları dolayısıyla bu yönde bir diplomasi anlayışı geliştirdiklerini görmekteyiz (Sümer, 1988:8). Devletin içinde bulunduğu bu zor şartlar, Sultan Baybars'ın bu yönde bir siyaset izlemesini zorunlu kılmıştır. Nitekim o, saltanatın başına geçer geçmez, Moğol ve Haçlı tehlikesine karşı koyarak, nüfuzunu Nûbe ve Arap Yarımada'sına kadar yayacak şekilde geniş çaplı bir politika geliştirmiştir (Baybars el-Mansurî, 1998:66,67; Koprman, 2002:166). Bunun için İlhanlılara karşı Altın Orda Hanlığı, Suriye'deki Haçlı varlığına karşı ise Bizanslılar ile anlaşma yapmaktan bir çekince duymamıştır. Baybars bunlara ilaveten, Mısır ve Suriye sahasında Memlûk hâkimiyetinin güçlenmesi adına Bağdat Abbasi Hilafetini Mısır'da yeniden kurmuştur (Baybars el-Mansurî, 1998:60,61; Koprman, 1992:221, 222).

Esasında Moğolların, İslam topraklarına girdikleri 1219/1220 yılından itibaren, karşılarına çıkan her ordu tarumar olmuştu. Onlar karşısında, sadece Harezşah Celadeddin direnebilmiş ancak o da bu mücadelede başarısız olup yaşamını yitirmiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:34; Sümer, 1969:3). Memlûkler, 1260 yılında Moğollara karşı Ayn Calut savaşında büyük bir zafer elde etse dahi bu savaşın yenilgisini hazmedemeyen Moğollar, halen Memlûk Devleti'nin önünde ortadan kaldırılması gereken büyük bir tehlike olarak var olmaya devam etmiştir. Nitekim Memlûkler, bu savaş sonucunda Suriye ile olan toprak bütünlüğünün sağlanması

neticesinde İlhanlılar ile sınır komşusu olmuştur (Kanat, 2001:31). Mevcut Memlûk Sultanı Baybars, Moğollar ile mücadelede, onları yalnız bırakma siyaseti gütmüştür (Abâdî, 1982:234). Bununla beraber biz Moğolların, Haçlılar ve Ermeniler ile Memlûklere karşı birlikte hareket ettiklerini ve Ermenilerin Sultan Kutuz ve Baybars'a yönelik olarak, köle şeklinde tahkir edici ifadeler kullandıklarını görmekteyiz (Grigor, 1949:351,353,355; Grigor, 1954:38,39).

Memlûklerin Ermeniler ile olan gerilimli ve düşmanlık üzerine kurulu politikaları, Ayn Calut savaşı sonrası 1260 yılına tekabül etmektedir. Bu cümleden I. Hetum zamanının, Ermenilerle olan düşmanlığın başlangıç devri olduğunu ve Sultan Baybars zamanında Ermeniler ile ciddi manada ilk çatışmanın yaşandığı bilinmektedir. 1258 yılından itibaren Ermeniler, Suriye üzerine seferler düzenlemeye başlamışlar ve bu seferlerde Memlûkler tarafından mağlup edilmişlerdir. Sultan Baybars 1266 yılında, zamanında Memlûklere karşı Moğollarla daimi olarak işbirliği yapan Ermeniler üzerine bir ordu göndermiş ve Ermeniler bu seferle birlikte ağır bir darbe almışlardır (Aktan, 1999:418). Bu seferde, Baron Toros öldürülmüş, Leon ise esir alınmıştır. Sis şehrini ele geçirdikten sonra, Baybars, Leon'a "Baban (Kral Hetum) bana köle diyor ve sulh yapmıyordu. Şimdi köle ben miyim sen misin?" diyerek ardından, onu önce taltif edip, bir süreliğine Mısır'a göndereceğini ve onu serbest bırakacağını söylemiştir (Grigor, 1954:40-42; Grigor, 1949:37,358,359; İbn Abdüzzâhir,1986:270-272). Nihai olarak, 1268 yılında Leon'un emniyetli bir şekilde fidye karşılığında serbest bırakılması üzerine Ermeni kaynağının Sultan Baybars'ın inceliği ve kibarlığı yönünde kayıt düştüğünü de burada belirtmek isteriz (Grigor, 1949:371; el-Makrizî, c.II, 1997:51).

Memlûklerin Ermenilerde olduğu gibi Moğol İlhanlı Devleti ile de arasında var olan anlaşmazlığın devam etmesi kaçınılmaz olmuştur. Çünkü İlhanlılar Suriye'ye, oradan da Mısır'a ulaşma emeli, Memlûkler ise, Mısır ve Suriye sahasının hâkimi olarak İslam Dünyasını koruma misyonu taşımaktaydılar. Bununla beraber Moğollar, Memlûklerin rakipleri Haçlılar ve Çukurova Ermeni Krallığı ile Memlûklere karşı, devletleri yıkılıncaya kadar mücadele içerisinde olmuşlardır (Keleş, 2018:1). Nitekim 1265 yılı Ocak ayında İlhanlı Devleti'nin başına, Hülagu'nun yaşamını yitirmesi sebebiyle, onun yerine geçen en büyük oğlu Abaka zamanında da Moğollar ile olan bu mücadele devam etmiştir (Baybars el-Mansurî, 1998:100; Grigor, 1954:38; Grigor, 1949:353; Sümer, 1969:37; Abâdî, 1982:235,236). Abaka, son derece dirayetli bir hükümdardı. O, tahta oturduktan sonra, tüm düşmanlarını mağlup etmek ve onlar üzerinde hâkimiyet tesis etmek için var gücü ile çalışmıştır (Gregory Abû'l-Farac, 1999:585). (Ayaz, 2015:77;

Demirkent, 1997:220). Bu minvalde Abaka öncelikle, kuzeyde Berke ve Mengu Temur kuvvetleri ve Horasan'da da  a ataylı Barak  zerine kuvvetler yollayıp, onlar üzerinde hâkimiyet sağlamıştır. Elde ettiği bu başarılardan sonra Abaka, yönünü tüm dikkatiyle asıl düşmanı olan Baybars'a çevirmiştir (Demirkent, 1997:222; Sümer, 1969:38, 39).

Sultan Baybars 1269 yılının şubat ayında, Suriye'ye gitmek üzere, tekrardan Kahire'den ayrılıp Dimaşk'a ulaştığında, İlhanlı hükümdarı Abaka'nın elçilerini kabul etmiştir (el-Ayn , c.II, 1992:30). Sultan Baybars'ın huzuruna çıkan bu elçiler, Muhibbuddin Devlet Han, tercüman Seyfeddin Said ve kimliği hakkında malumat bulunmayan bir kişi olmak üzere toplamda  c kişiden oluşmaktaydı. Onların beraberlerinde, Sis halkından da bir grup mevcuttu. Sultan Baybars, kendisine getirilen mektup huzurunda sunulmadan evvel, elçileri kalede misafir etmiş ve ertesini gün onları huzuruna kabul etmiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:49; Makrizî, c.II, 1997:55).

Sultan Baybars'a Abaka tarafından gönderilen mektubun içeriğinde; *"Hülagu oğlu Abaga Han, şarktan hareket ederek bütün ülkeleri hâkimiyet altına aldı ve karşı çıkanlar öldürüldü. V  sen! Göğe de  ıksan, yerin altına da görsen elimizden kurtulamazsın. Sana tavsiyemiz bizimle barış yapmandır. Sen, Sivas'a gönderilmiş bir memluktur. Nasıl olur da yeryüzünün b k mdarlarına ve onların oğullarına karşı gelirsin!"* (İbn Tagrıberdi, 2013:43; Makrizî, c.II, 1997:55,56). ifadeleri yer almaktaydı. Sultan Baybars, kendisine sunulan bu mektubun karşılığında derhal bir cevap yazdırmıştır. O, Abaka'dan Irak, Cizre, Rum ve şam'da elinden alınan toprakları geri istemiş ve cevabının ivedilikle ulaşması için elçileri derhal geri göndermiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:43). Abaka, elçileri vasıtasıyla gerçekleştirdiği bu tekliften ve barış teşebbüsünden bir netice elde edemeyince, Suriye sahillerindeki Haçlılar ile yeni antlaşmalar gerçekleştirip, komutanlarına da İslam ülkelerine hücum için emir vermiştir. Ekim 1269 tarihinde, Abaka'nın bu çağrısıyla Moğol askerleri, Halep civarındaki Sac r'a saldırmışlar ancak Baybars'ın kendilerine doğru yola çıktığını haber aldıkları zaman geri çekilmişlerdir (Yiğit, 2015:50, 51,52; *Baybars Tarihi*, 2000, s. 58-60).

Abaka'nın Baybars'a hakaret ettiği bu teşebbüsünden sonra onun, Baybars'ın Anadolu  zerine gerçekleştirmesi muhtemel bir saldırısına karşı tedbir amacıyla ilk olarak kardeşleri, Acay ile Samağar'ı/Sangar'ı gönderdiği bilinmektedir. Acay, karakter olarak sert bir mizaca sahipti. Onun aksine kardeşi Samağar; ağır başlı ve nazik idi. Ayrıca o, adil idaresi ile de Moğollar arasında güzide bir yere sahipti. Samağar, sahip olduğu bu karakter yapısı itibariyle Baybars ile olumlu bir görüşme gerçekleştirmiştir. O Baybars'tan, Abaka'dan ne istediğini, isteklerinin gerçekleşmesi için ona yardımcı olabileceğini bir

mektup ile bildirmiştir. Baybars, onun bu mektubu karşısında memnun kalmış, ona bir zırh, Abaka'ya da, bir ok'u elçileri vasıtasıyla göndermiştir. Abaka'nın kardeşleri üzerinden gerçekleştirilen bu görüşme, başlangıçta iyi giderken sonunda, Abaka'nın, Baybars'tan Müslüman ülkelerinden çekilmesini talep etmesi üzerine, bir neticeye varamadan sonlanmışır (Sümer, 1969:38,39; Özbek, 1992:86,87).

Sultan Baybars ile Abaka arasında gerçekleştirilen bu elçi teatilerinden sonra 1269 yılında Bizans İmparatoru ile Baybars arasında bu iki devletin birbirleriyle alakalı konuların dışında elçi teatisi gerçekleşmiştir. Baybars'ın huzuruna çıkan Bizans elçisi, Bizans imparatorunun Baybars ile sulhun devam etmesini ve Abaka'nın da buna dâhil edilmesini nitekim Bizans imparatorunun da bu görüşte olduğunu Baybars'a bildirmiştir. Ancak Sultan Baybars bu teklifi, *Abaka ile aramda kılıhtan başka bir şey olmaz. Çünkü o Müslümanlara karşı olan hıncını bizden çıkarmak istiyor* diyerek İmparatorun bu teklifini kabul etmemiştir. Bunda sonra aynı şekilde, Dimişk'ta da Abaka'nın elçilerine iyi muamelede bulunmamıştır (İbn Abdüzzâhir, 2021:240-243).

Abaka'nın Baybars'a köle kimliği üzerinden rencide edici sözler sarf etmesinin sebebi, Moğolların genel ahvali ile ilgili bir durumdur. Orta Çağlarda savaşıarak yani askeri ve siyasi güç ile kurulan ve idare edilen İslam devletlerinde hükümdarlar, Tanrı tarafından dünyanın idaresinin kendilerine verildiğine samimi olarak inanmaktaydılar. İlhanlı hükümdarlığında da bu anlayış söz konusuydu. İlhanlı Gazan Han'da da söz bu konusu anlayışın devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim 1269 yılında gerçekleştirilen bu diplomatik temastan ileri bir tarihte, Gazan Han 1299 yılında, Şam üzerine sefer gerçekleştirdiği vakit, şehrin önde gelenlerine, mevcut Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır'ın ve ailesinin menşeyini sormuştur. Gazan Han cevabını bildiği bu soruyu sorarken, şüphesiz fırsatını bulduğu bir zamanda Memlûkler üzerinde nüfuz sağlamak bakımından kendilerinin soylu, Memlûklerin ise köle olduklarını bir kez daha gözler önüne sermek istemiş olmalıdır. Buradan, Moğolların nesebe, bu hususta öne çıkan Araplardan bile ileri seviyede önem verdiklerini söyleyebiliriz. Bilindiği üzere Moğollar, kuvvetli bir askeri ve mülki teşkilata sahip olup, kendi yazılarını, takvimlerini vs. kullanmakta, geleneklerine sıkı bir şekilde bağlılık göstermekte ve onlar, geleneklerini kuvvetli ve bilinçli bir şekilde yaşatmaktaydılar (Sümer, 1969:24,25). Moğollar, Sultan Baybars'ı köle geçmişi ile rencide etmeye çalıştıkları mektuplarında, sahip oldukları siyasi ve askeri anlayış doğrultusunda diplomasi yoluyla karşılarında mağlup oldukları güçlü askeri devlete, psikolojik olarak prestij bakımından yıpratıcı bir zarar vermeyi amaçlamışlardır.

Nitekim Moğolların, çeşitli sebeplerle münasebetlerde buldukları devletlere gönderdikleri mektuplardan, onların diplomatik anlayışlarına⁹ dair bilgi sahibi olabilmemiz mümkündür. Bu cümleden Moğolların diplomatik yazışmalarında soylarının Cengiz Han'a dayanması sebebiyle daimi olarak soyluluğu ön planda tutan bir tutum içerisinde oldukları bilinmektedir. Buna göre bilhassa, kendileriyle barış halinde olmayan ve elçilerine kötü muamelede bulunan devletlere yönelik olarak, Moğolların büyüklüklerinden bahsedilip, onlara karşı çıkanlara yönelik askeri sefer düzenlemekten çekinilmeyeceği, nitekim bu güce sahip olduklarını bu sebeple kendileriyle uzlaşma halinin olmadığı zamanlarda yani diplomasinin geçersiz kaldığı zamanlarda savaş kararı alabileceklerini beyan ettiklerini görmekteyiz (Berber, 2018:98).

Moğollar, Baybars'ın saltanatının son zamanlarına kadar Memlûklere elçi göndermekten ve onlara karşı saldırı düzenlemekten geri kalmamışlardır. Onlar 1271 yılında, Halep yakınlarına saldırıda bulunmuşlar ve yine Sultan Baybars'ın Suriye'ye gelmekte olduğunu öğrendiklerinde geri çekilmişlerdir. Mayıs 1272 tarihinde, sulh için Sultan Baybars'a iki elçi gönderen Abaka, Baybars'ın sulh için Müslümanlardan alınan ülkelerin kendisine verilmesi şartını kabul etmemiş, dolayısıyla bu teşebbüs de boşa çıkmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Temmuz 1272'de, Moğol elçileri tekrar Memlûk Devletine gelmeye başlamıştır. Onların bu tarihte, Mısır'a sık olarak gelmelerinin sebebi, Suriye üzerine gerçekleştirecekleri saldırıları, yani düşmanca besledikleri niyetlerini gizlemektir. Onlar bu sefer, hedef olarak Birecik şehrini belirlemişlerdi. Sultan Baybars'ın Moğollar tarafından kuşatılmış Birecik'e yaklaşmakta olduğunu haber alan Moğollar, bunun üzerine savaş aletlerini ve erzaklarını bırakarak kaçmışlardır. Moğollar 1275 yılında da Birecik üzerine saldırıya geçmişler ancak istedikleri neticeyi yine elde edememişlerdir (Makrizî, c.II, 1997:81,82; İbn Abdüzzâhir, 1986:405-408; Yiğit, 2015:50,51,52; Baypars Tarihi, 2000:58-60). Sultan Baybars, İlhanlılar karşısında sadece müdafaada kalmamıştır. O, son olarak 1277 yılında, Selçuklulardan gelen talep karşısında, Elbistan'da İlhanlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (el-Aynî, C.II, 1993:159-163; Kopruman, 1992:222).

9 Moğol İlhanlıların, Memlûk Devletiyle olan diplomatik faaliyetleri, onların Suriye'ye inmesiyle beraber başlamıştır. Onlar, askeri ve siyasi mücadeleler sebebiyle, sık bir şekilde diplomatik temaslar gerçekleştirmişlerdir. Buna göre onların Memlûklere karşı diplomatik yaklaşımları, kendilerinin Cengiz'in soyuna dayanmaları sebebiyle meşru bir devlet oldukları, Memlûklerin ise, tesadüf eseri, soyluluktan yoksun oldukları gibi gerekçelerle kendilerine tabi olmaları gerektiği yönünde seyretilmiştir Sağlam, 2018:150.

XIII. yüzyılda Moğolların önünde durabilen tek güçlü devlet, Moğolların köle kimliğine sahip olmaları dolayısıyla asil olmadıklarını düşünerek küçük ve hor gördükleri Memlûk Devletiydi. Bununla beraber Moğollar, Baybars zamanında Memlûkler üzerine gerçekleştirdikleri seferlerde istedikleri neticeleri hiçbir zaman elde edememişlerdir. Memlûk Devleti'nin diplomaside ve diğer devletler ile olan münasebetlerinde, köle kimliğinin öne çıkartılması veyahut köle geçmişine sahip olduklarının yüzlerine vurulması, bu devletin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel açılardan zayıf ve yetersiz olmaları ile alakalı bir durum değildir. Aksine bu devletin zamanında, çok güçlü bir devlet olduğu bilinmektedir. Esasında Orta Çağ'da Memlûkler haricinde istisnası olsa dahi hiçbir devlette üst düzey yöneticilerin devletin yönetiminde bu denli memlûk istihdamının sağlandığı görülmemektedir. Dolayısıyla burada Memlûkler haricindeki diğer devletlerin gerçekleştirdikleri diplomatik faaliyetlerde, geçmiş kimliklerinin diploması malzemesi oluşturmak için söz konusu olmadığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Memlûk Devleti için Moğollar/İlhanlılar ile olan münasebetler devletin bekası için son derece önemliydi. Dolayısıyla onlarla kurulan ilişkiler de dış politika ve diploması bağlamında büyük önem taşımaktaydı. Bununla beraber Moğolların tarihleri boyunca, Mısır ve Suriye topraklarının hâkimiyeti için Memlûklere karşı düşmanca bir tavır içerisinde bulunup onların Memlûklerle daimi olarak savaş halinde olduklarını görmekteyiz. Bu sebepten bu iki milletin birbirlerine karşı askeri ve siyasi tutumları, gerçekleştirdikleri elçi teatilerine de sirayet etmiştir.

Konuyu ele aldığımız zaman aralığı; Memlûklerin Mısır'da ve Suriye'de Eyyûbilerin nüfuzlarına son verdikleri ve devletlerinin temellerini sağlam bir şekilde oturtmaya başladıkları dönemdir. Orta Çağ'da bu zamanlarda memlûk sistemi, yaygın olarak kullanılmaktaydı. Öyle ki *bugünün kölesi yarının sultanı* anlayışı mevcuttu.

Memlûkler, geçmişte köle olmaları sebebiyle hiçbir zaman utanç duymamışlardır. Aksine onlar bununla iftihar etmişlerdir. Nitekim onlar, kendilerini güçleri ve maharetleriyle ortaya koyup, bu yolla üst düzey görevlerde yer alabilmeyi, asil bir soydan gelerek elde etmiş olmaktan daha geçerli bulmuşlardır. Öyle ki Memlûklerde, köle kimliğine sahip olmayanlar istisnası olmakla birlikte ne üst düzey bir görevli ne de sultan olabilirlerdi. Memlûklerin aksine Moğollar ise, soya, soyluluğa fazlasıyla önem vermekteydi.

Buradan Memlûklerin ve Moğolların XIII. yüzyılda yaygın bir şekilde uygulama alanı olan memlûk sisteminin ana unsuru olan Memlûklere bakış açılarının oldukça farklı olduğunu görmekteyiz. Bu hususun diğer başka siyasi ve askeri saiklerle beraber onların kurmuş oldukları devletlerarasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıması da kaçınılmaz olmuştur. Nitekim diplomasi, barışçıl yollarla uzlaşa sağlanmasına yönelik bir mecra olduğu gibi aynı zamanda devletlerin birbirleri üzerinde nüfuz sağlamaya çalıştıkları bir alandır. Belirtmiş olduğumuz tüm bu sebepler ile konuya bugünün bakış açısıyla değil, çalışmanın konusu olan zaman aralığının mevcut konjonktürü ele alınarak yaklaşılmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

- ABÂDÎ, Ahmed Muhtâr. (1982). *Kıyâm Devletü'l Memâlik el-Ulâ fî Mısır ve Şam*. Beyrut.
- ACAR, M. – DEMİR Ö. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları.
- AHMET, M. A. (1975). *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*. İstanbul:Tercüman.
- AKTAN, A. (1999). “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”. *Belleten*. C.63, S.237.
- AMITAI, R. (2008). “Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life”. *Mamluk Studies Review*. XVII, N.1.
- ARSLANTAŞ, Y. “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”. *Belleten*. C. 67.
- AYALON, D. (1989). “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”. (Çev. Samira Kortantamer). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1, C.4.
- AYAZ, F. Y. (2015). *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- AYAZ, F. Y. (2016). “Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. S. 1.
- AYDIN, M. A-Hamîdullah, M. (2002). “Köle”. *TDVİA*. C.26, Ankara. ss.237-246.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ, el-Emir Rükneddin ed-Devâdâr, (1998). *Zubdetü'l Fikre fî Târîhi'l Hicre* (Neş. Donald S. Richards). Beyrut.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*. (Çev. Hüseyin Polat). Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Baybars Tarihi Al-Melik Al-Zahir Baybars Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*. (2016). (Çev. Şerefüddin Yaltkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BERBER, O. (2018). “13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.19, S. 2.
- DEMİRKENT, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul:Dünya Yayıncılık.
- EL-AYNÎ, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. *İkdu'l Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C.II, (Neş. M. M. Emin). Kahire, 1992.
- EL-KALKAŞENDÎ, (2019). *Halîfeliik Kurumu ve Tarihi (1355-1417)*. (Çev. Ramazan Şeşen). Yeditepe:İstanbul.
- EL-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali. (1997). *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*. (Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata). C.I-II, Beyrut.
- EL-MEKÎN, Ebu'l Mekârim Circis b. el-Amîd, (t.y.). *Ahbâru'l Eyyûbiyyîn*. Mısır.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HEBRAEUS). (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). c.II, Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- GRİGOR, A. (1949). “History of the Nation of The Archers (The Mongols). *Harvard Journal of Asiatic Studies*”. V. 12, N.3/4.

- GRİGOR, A. (1954). *Moğol Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul.
- HATALMIŞ, A. (2012). *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*. Ankara:Araştırma Yayınları.
- HOLT, P.M. (1995). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)*. (Ed.Ulrich Haarmann). Leiden-New York-Köln:E.J. Brill.
- HUZEN, K. B. (2010). "Account for the Rise and Fall of the Mamluk State". Christchurch, New Zealand: University of Canterbury.
- İBN ABDÜZZÂHİR, (1986). *er-Ravzu'z-Zâbir fî Sîreti'l Meliki'l Mansur*. (Neş. Abdulaziz el-Huveytır). Kahire.
- İBN ABDÜZZÂHİR, (2021). *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*. (Çev. Aydın Usta). İstanbul:Yeditepe.
- İBN İYÂS, Muhammed b. Ahmed. (1960). *Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vekâi'i'd-Duhûr*. c.I, (Neş. Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l Mehasin Cemaleddin Yusuf. (1983). *ed-Delilü's-şâfi ale'l-Menbeli's-sâfi*. Kahire.
- İBNİ TAGRİBERDÎ. (2013). *En-Nücumu'z-Zâhire*. İstanbul:Selenge Yayınları.
- İBNU'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfeddin Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek. (1971). *Kenzu'd-Durer ve Câmî'u'l-Gurer*. C.VIII. (Neş. Ulrich Haarmann), Kahire.
- İPŞİRLİ, M. (1995). "Elçi". *TDVİA*. C.XI, İstanbul. ss. 3-15.
- KANAT, C. (2001). "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)". *Tarih İncelemeler Dergisi*. C.16, S.1.
- KELEŞ, B. (2018). *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- KIZILTOPRAK, S. (2002). "Memlûk Sistemi". *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- KOPRAMAN, K. Y. (2002). "Mısır Memlûkleri (1250-1571)". *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- KOPRAMAN, K. Y. "Baybars I". (1992). *TDVİA*. C.5. İstanbul. ss. 221-223.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1994). "İslam Devletlerinde Diplomatik". *TDVİA*. C.9. İstanbul. ss. 360-363.
- LEWIS, B. (1992). *İslam'ın Siyasal Dili*. İstanbul:Rey Yayıncılık.
- LEWIS, B. (2006). *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*. İstanbul:Truva Yayınları.
- MUTÇALI, S. (2019). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul:Dağarcık.
- ÖZBEK, S. (1992). "Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan'a Gönderdiği Ok Üzerine". *Askerî Tarih Bülteni*. Y. 17, S. 33, Ankara.
- SAĞLAM. A. (2018). "Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri". *Belleten*. C.LXXXII. S.293.

- SÜMER, F. (1969). “Anadolu’da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. C.I, Ankara.
- SÜMER, F. (1985). *Yabancı Pazarı*. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- SÜMER, F. (1988). “Abaka”. *TDVİA*. C.1, İstanbul. ss.8.
- ŞEŞEN, R. (2016). *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*. İstanbul:Yeditepe Yayınevi.
- TAKKUŞ, M. S. (2015). *Tarihu’l Memalik fi Mısır ve Şam*. Beyrut:Darü’n-Nefais.
- TOLEDANO, E. R. (2010). *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu’nda Kölelik Bağları*. (Çev. Y. Hakan Erdem). İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- YÂFÎ, Ebû Muhammed Affüddîn Abdullah b. Es’ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî. (1997). *Mir’âtu’l-cenân ve ‘ibretu’l-yakzân fi ma’rifeti havâdisi’z-zamân*. C.IV, Beyrut.
- YİĞİT, İ. (2015). *Memlûkler 648-923/1250-1517*. İstanbul:Kayıhan.
- YOSEF, K. (2012). “Mamluks and Their Relatives in the Period of the Mamluk Sultanate (1250-1517)”. *The Middle East Documentation Center (MEDOC)*.16.

